

F. M. DOSTOJEVSKI

(Fragment ob petinsedemdesetletnici smrti)

Dr. Bratko Kreft

Težko bi bilo najti pomembnejšega pisatelja v svetovni književnosti zadnjih sto let, zaradi katerega bi bilo več sporov, graj in hval kakor za Dostojevskega. Najbližji mu je nemara v tem le še Nietzsche, ki doživlja z njim še nekaj skupnega: nerazumevanje in krivo tolmačenje, ki se je v času nacizma spremenilo v zlorabljanje.* Marsikaj podobnega je doživljal in še doživlja Dostojevski, ki so si ga vsi — razen na politični levici — lastili zase ter ga zato tudi ad usum delphini tolmačili in prikrojevali. Po Oktobrski revoluciji si ga je zapisala na svoj prapor skoraj vsa emigracija, zlasti pa tista, ki ji je na literarnem področju načeloval D. S. Merežkovski. Le manjši njen del je bil opreznější. Čutil je, da neke vendarle ni vse tako, kakor menijo zagovorniki Dostojevskega z desne. Genialnost so mu vsi hočeš nočeš priznavali, čeprav so bili hkrati tudi vsi v neki nepriznani zadregi pred njim. Levica ga je bolj ali manj odklanjala, desnica pa si ga je lastila. V glavnem je stanje še danes zmeraj tako, čeprav niso za proslavo petinsedemdesetletnice izključena kakšna presenečenja, ki bodo za vsakega naprednega človeka našega časa nemara vendarle že premostila mučen prepad med Dostojevskim in revolucionarnim svetom.** To bi ne bilo le razumno, marveč tudi prav. Tudi vsakemu velikemu pisatelju je mogoče v tem ali onem nasprotovati, ni pa ga mogoče zanikati, otročje pa je, če ga zamolčuješ. Zaradi tega ni nič manjši, pač pa je takšno ravnanje z njim znamenje pritlikavstva in pingvinstva, kakor bi dejal Anatol France.

Res je: vprašanje Dostojevskega, njegove veličine in njegovih nazorov še doslej ni bilo zadovoljivo rešeno ne na tej ne na oni plati, kar je za takó aktualnega pisatelja svojega časa, ki je pogumno posegal takó s svojim umetniškim kakor tudi s publicističnim delom v življenje in družbo, povsem razumljivo. Dostojevski ni upodabljal sveta v svojih delih le po vtisih, marveč se je čutil ob vsaki priliki silno idejno in etično prizadet. Zato je grébel po življenju in sebi, razčlenjal in raziskaval

* Problem Nietzscheja, ki je zelo vplival na svetovno književnost ob prelomu stoletja, stopa znova v ospredje, in sicer s tiste strani, ki je nasprotna nacizmu in fašizmu. Tudi v njem je bilo veliko protislovij. Prav tako protisloven pa je videti njegov vpliv na mladega Gorkega in Cankarja.

** Fragment je bil napisan že januarja. Medtem so proslave za 75-letnico smrti Dostojevskega v SSSR vrnile pisatelju ugled in priznanje, ki mu gre.

vzroke in posledice, hkrati pa iskal izhoda iz blodnjakov časa in idej, življenja in družbe. Vse to se močno in včasih kar mogočno in dramatično odraža v njegovih delih, ki jih je kakor ognjenik gorečo lavo bruhal iz sebe.

Dostojevski je bil vse življenje v navzkrižnem ognju. Kot bivšemu članu kroga petraševcev, ki je bil zaradi revolucionarnih idej najprej celo obsojen na smrt, mu niti oblast niti večina oficialne javnosti ni nikoli več prav zaupala. Ko je leta 1862 zaprosil za potni list, da bi se šel zdraviti v inozemstvo, ga je sicer generalni gubernator v svojem pismu notranjemu ministru priporočal, vendar dostavil, da je še zmeraj pod tajnim policijskim nadzorstvom.* Takrat je imel poleg del pred robijo že za seboj takšna dela, kakor so »Selo Stepančikovo«, »Zapiski iz mrtvega doma« in »Ponižani in razžaljeni«. Zaradi »Besov« pa tudi zaradi »Bratov Karamazovih« ga je pozneje napadala napredna, liberalna in nihilistična javnost. Ker jim javno ni mogel dovolj udarno in jasno odgovoriti, je nekaj mesecev pred svojo smrtjo zapisal med svoje zapiske tistim, ki so mu očitali versko zaletelost, tole: »Veliki inkvizitor in poglavje o otrocih. Spričo teh dveh poglavij bi me sicer mogli znanstveno, nikakor pa ne v filozofskem smislu tako omalovažujoče oceniti, čeprav ni filozofija moja stroka. *Tudi v Evropi ni bilo in ni bolj ateistične izpovedi s tolikšno močjo...*« (Podčrtal B. K.) Podoben zapisek je najti še enkrat v njegovi beležnici, kar le potrjuje, da ni ateizma nič manj globoko premislil in premozgal kakor teizem.

Tudi večina poznejših naprednih kritikov je premalo upoštevala Legendo o velikem inkvizitorju. Obramba in trditev Dostojevskega v zapisku, ki seveda takrat ni mogel iziti, ni le prepričljiva, marveč trdna in resnična, saj je legenda doslej zares umetniško najostrejša in hkrati najgenialnejša kritika oficialnega, cerkvenega krščanstva, ki ga je zadela v bistvo. V tem zapisku ne govori nič ne o katolicizmu, ne o protestantizmu ali pravoslavju (čeprav je veliki inkvizitor zastopnik katoliške cerkve), kar priča, da je mislil na vse tiste verske sisteme in organizacije, ki jim je čista evangelijska ideja nasprotna. Zato jo je treba zatreti. V istem zapisku dostavlja: »Zatorej verujem v Krista in se priznavam k njegovi veri ne kot otrok, marveč je moj hozana šel skozi vice dvomov, kakor pravi zlodej o sebi v mojem zadnjem romanu.« Podobno, če ne celo isto je pozneje na različne načine izpovedoval tudi Tolstoj, v zahodni Evropi pa n. pr. Rolland in Barbusse, ki sta politično stala na levisi. Večina utopičnih socialistov se je ukvarjala s Kristovim naukom kot

* René Fouloup-Miller: F. Dostoevsky, New-York, London 1950, str. 15.

socialno-etično idejo, ki je bila pri nekaterih (Thomas Münzer in dr.) celo socialno revolucionarno gibalno.

Mladi Dostojevski, pisec »Bednih ljudi« in »Dvojnika« — Belinski ga je po branju »Bednih ljudi« imenoval drugega Gogolja — je pripadal k skupini mladih razumnikov, ki je že pred letom 1848 študirala takrat napredno, revolucionarno politično in sociološko literaturo. To niso bili le vplivi Belinskega in Hercena, to je bilo v času, a tudi spomin na dekabriste je še živel. Dostojevski bi se naj bil navduševal predvsem za Charlesa Fouriera (1772—1837), poznati pa je moral še druge socialiste-utopiste. V Pisateljevem dnevniku v letu 1873 omenja v sestavku »Ena izmed sodobnih ponaredb« Loisa Blanca in P. J. Proudhona, ki sta prav tako kot Fourier predhodnika znanstvenega (marksističnega) socializma. Poznati pa je moral še druge. V istem sestavku omenja etičnega socialista Johna Stuarta Milla (1806—1873), od naravoslovcev pa Darvina, in od filozofov Straussa.

»... Vse te takratne nove ideje so nam v Peterburgu grozno ugajale, zdele so se nam nad vse svete in npravne, predvsem pa občeečloveške, kot bodoča postava za vse človeštvo. Že davno pred pariško revolucijo nas je zgrabil omamljivi vpliv teh idej. Že šestinštiridesetega leta me je Belinski posvetil v vso *resnico* te prihajajoče ,obnovitve sveta‘ in v vso svetost prihodnje komunistične družbe...« piše v omenjenem sestavku iz leta 1873, v katerem pogumno brani revolucionarno inteligenco pred omalovaževanjem, hkrati pa brani tudi svoj roman »Besi« pred tisto kritiko, ki je trdila, da je vzel snov za svoj roman iz procesa zoper Nečajeva in tovariše (tako imenovani proces sedeminosemdesetih), ki so umorili svojega tovariša Ivanova, ker so domnevali, da bo izdal tajno organizacijo policiji, podobno kakor domnevajo v »Besih« o Šatovu. Iz sestavka se da spoznati, da je v tem romanu uveljavil predvsem svoje lastne izkušnje in spoznanja pred aretacijo in obsodbo, vendar so morali biti tudi v krogu petraševcev vsaj nekateri ljudje in pojavi sorodni nečajevcem. Samozavestno se priznava Dostojevski v tem sestavku za petraševca, ki je zaradi svojih revolucionarnih idej že stal na morišču, kjer ni občutil niti najmanjšega kesa. Iz vrstic se čuti, da je še zmeraj ponosen na to, in tudi zato ne pozablja poudarjati, da so to bili inteligentni ljudje in ne kdor si bodi. Sestavek je neposredno napisan v obrambo nečajevcev, ker jih je nekdo zmerjal za idiote in idiotske fanatike brez posebne izobrazbe in inteligence. S tem, ko brani nečajevce in petraševce, brani revolucionarno inteligenco tiste dobe sploh, ne oziraje se na to, če so bile njene ideje realne ali fantastične, in ne oziraje se tudi na to, če se je strinjal z njimi ali ne.

Smoter romana »Besi« ni bil le kritika, satira ali celo napad na revolucionarno gibanje sploh, kakor se to tako rado ponavlja še danes, marveč kritika idej in početja socialistov-narodnikov, socializma nihilistov in njih individualnega terorja, na drugi strani pa osebna izpoved avtorjeva, zakaj ni mogel več z njimi. Gibanja, prežeta bolj z idejami utopičnega socializma, ki so nastala že pred letom oseminštiridesetim, so bila še daleč od znanstvenega socializma Marxa in Engelsa. Prav tako, kakor je čutili močan padec estetskih idej Belinskega pri literarnem kritiku in teoretiku Dmitriju I. Pisarevu (1840—1868), početniku skrajnega utilitarizma v umetnosti. Prav tako se je začel kaziti narodniški socializem, ki se je sprevračal v individualni teror in atentatorstvo. Nič manj ostre kritike narodniškega, zdegeneriranega socializma tiste dobe ni nekoliko pozneje izrekel Lenin, čigar starejši brat Aleksander je bil 8. maja 1887 usmrčen zaradi priprav atentata na carja Aleksandra III. Mladi Lenin, ki je odločno krenil na pot znanstvenega socializma, političnega organizatorja in prosvetitelja širokih ljudskih množic proletariata, je odklanjal individualni teror kakor vsi pristaši marksističnega socializma — in s tem tudi gibanje nihilistov in narodnikov. Ko je zvedel, da je bil brat član teroristične organizacije, je rekel: »Ne, mi ne pojdemo po taki poti. Po taki poti ne smemo iti.«* Ali ni Dostojevski v »Besih« izrekel podobne kritike o istem gibanju? Ali se torej ne godi zaradi »Besov« pa tudi zaradi drugih del krivica Dostojevskemu? Vsekakor. Dostojevski ne more biti odgovoren za to, ker so ga bolj ali manj spretno izrabljali razni protirevolucionarji odtlej do danes, kakor tudi ni kriv, če nekateri njegove kritike narodniškega socializma in revolucionarnih gibanj niso prav razumeli.

Dostojevski je tipičen dvojniški človek, ki je bil vse življenje razpet med dve skrajnosti: med ateizem in evangelijsko krščanstvo, med revolucionarnost in konservativnost. Zadnja pa se nikakor povsod ne krije z oficialnim carskim absolutizmom in protirevolucionarno reakcijo kljub raznim izjavam, delom in zapiskom Dostojevskega, kajti potlej bi tudi morali ožigosati marsikaj v drugi polovici Puškinovega življenja, ko je ta živel in ustvarjal v senci carskega absolutizma zato, da je sploh lahko živel in ustvarjal. Še v večji meri pa velja to za Dostojevskega, bivšega petraševca. Puškin je bil bivši dekabrist, čeprav niti ni bil organizatorično tako močno povezan z njimi kakor Dostojevski z revolucionarji štiridesetih let. Razložek je še v tem, da je bil Puškin zaradi revolucionarnih idej svoje mladosti le pregnan, Dostojevski pa sprva obsojen na

* V. I. Lenin, Kratek oris življenja in dela. Cankarjeva založba v Ljubljani, 1946, str. 8.

smrt, potlej pa pomiloščen na štiriletno robijo (katorgo), nato pa je moral odslužiti še kazenski rok pri vojaki. Dekabristi so bili idejno povezani s francosko revolucijo iz leta 1789, petraševci pa so se že »inficirali«, kakor pravi Dostojevski, s socialističnimi idejami svojega časa, ki so bile tudi že odraz pariške julijske revolucije leta 1830. Niti dekabristi niti petraševci pa niso znali najti prave poti do ljudskih množic. Dekabristi so bili docela osamljeni intelektualci — častniki iz plemiškega rodu. Petraševci so sicer šli širje, med njimi so bili že ljudje iz plemiškega in meščanskega rodu, toda še zmeraj niso bili na pravi poti, kar je potrdil tudi razvoj revolucionarnih gibanj v Rusiji od leta 1848 dalje do nastopa marksističnega gibanja.

Naródniki so bili prepričani, da bo šel razvoj v Rusiji drugače kot na zahodu, saj so mislili, da bodo kapitalizem v Rusiji kar preskočili in našli takoj pot iz odmirajočega fevdalizma v socializem. Po raznih iskanjih in poskusih se je del naprednega gibanja tiste dobe odločil za takó imenovano hojo med ljudstvo, da bi se z njim zbližali, seznanili in da bi ga politično in prosvetljijsko dvignili. Spoznali so, da brez ljudstva ne gre. Ta hoja med ljudstvo se odraža v nihilistu Bazarovu v »Očetih in sinovih« Turgenjeva prav tako kakor v Volohovu v »Obrovu« Gončarova. Noben ruski revolucionar štiridesetih let pa ni doživel takšne hoje med ljudstvo kakor osemindvajsetletni pisatelj Dostojevski, ko so ga z morišča poslali v sibirsko kátorgo, kjer je imel priliko tako od blizu in neposredno spoznati rusko ljudstvo in ruskega človeka sploh kakor nihče drugi. V »Zapiskih iz mrtvega doma« je svoja doživetja in spoznanja globoko in nad vse pretresljivo izpovedal. Prav ti zapiski so glavni ključ za razumevanje vsega nadaljnjega njegovega razvoja, njegovih muk, blodenj in iskanj, ki jih je izpovedal deloma v Razkolnikovu (»Zločin in kazen«), v Šatovu (»Besi«) in v Ivanu Karamazovu (»Bratje Karamazovi«), z Aljošo pa žal ni mogel več, ker ga je prehitela smrt. Prav tako značilne pa so posredne izpovedi v »Idiotu«, »Mladcu« in »Zapiskih iz podpodja«, čeprav ne smemo vsake misli njegovih junakov šteti na rovaš Dostojevskega.

»Zapiski iz mrtvega doma« so umetniško in človeško najmogočnejša podoba »hoje med ljudstvo«, podoba ruskega ljudstva in razumnika, ki se je znašel z njim v skupni usodi. Tu si je odkril rusko ljudstvo in ga spoznal takšnega, kakršno je bilo v resnici, brez sleherne revolucionarne ali konservativne idealizacije. Ni se mu le približal, marveč se je združil z njim neposredno, vržen nasilno v isto usodo in razmere, ponižanje in trpljenje. Tu se je rodilo in utrdilo spoznanje Dostojevskega, ki je tako značilno zanj kot umetnika in človeka, da je v vsakem človeku poleg

zlega tudi nekaj dobrega. Toda tudi to spoznanje in doživetje je imelo teoretično predhodnico v Fourierovem mišljenju. Po Fourieru, ki ga je vsekakor Dostojevski moral precej poznati, ne more imeti človek nobene grešne, škodljive ali zločinske želje ali nagona že po naravi. Vsaka človeška strast lahko podleže določenim zakonom in more biti celo koristna, samo da se izkoristi na ustrežajoč način.* Marksistično politično gibanje si je vzelo za nalogo, da ustvari takšne gmotne pogoje v družbi, da bo izkoriščanje in usmerjanje človeških lastnosti mogoče v dobro posameznika in celote. Fourier ni odpravljaj kapitalizma. S svojimi falangami tudi ni hotel zatirati individualnosti na račun skupnosti, marveč je v okviru skupnosti skušal individualnost svobodno razvijati. Tudi Dostojevski se je boril za individualizem, skupnost pa je najprej videl v narodu in potlej v človeštvu, do katerega pa ni mogel mimo svojega naroda, marveč ga je celo določil za poslanca in blagovesnika človečanske ideje. Njegovo pojmovanje krščanstva in Kristovega nauka je utopično socialistično, v nekem smislu tudi fourieristično idealistično, čeprav ga je vse življenje vznemirjala in celó grizla nasprotna, materialistična in ateistična miselnost, ki je prihajala iz druge skrajnosti, četudi sta bili v okviru utopičnega socializma že zastopani obe. Angleški utopični socialist (on sam se je imenoval komunista) Robert Owen je bil strasten nasprotnik religije, v kateri je videl največje zlo.

Nihče ne more prepričljivo trditi, da je Dostojevski umrl pomirjen, kakor je kazal zunanji videz, saj ga je smrt doletela nenadoma, ko je imel še precej načrtov pred seboj.

Predvsem je šlo za nadaljevanje romana »Bratje Karamazovi«. V njem je skušal priti do sinteze, do harmonije. Ali jo je res našel? Dvomim. Imel jo je le v načrtu, ki pa ni bil nikoli uresničen. Tudi Šatovu ni bilo usojeno, da bi zares zaveroval, čeprav pravi, da *bo* veroval. S tem je sicer izpovedal svoje upanje v prihodnost in razvoj, toda doživel ga ni več, kakor ga ni doživel Dostojevski. Šatov ni prenehal biti revolucionar, kakor so mislili tovariši, ki so ga ubili, le revolucijo in ves razvoj si je po izkušnjah in spoznanjih drugače predstavljal. Isto velja za Dostojevskega. Če bi to ne bilo res, zakaj bi sicer določil v nadaljevanju Aljoši Karamazovu tako pomembno in celo revolucionarno vlogo?

V razgovoru s književnikom Aleksejem Sergejevičem Suvorinom je izdal glavno vsebino žal nenapisanega nadaljevanja »Bratov Karama-

* Preteče socializma. Biblioteka Progres. Preveo M. Durman, Zagreb 1926, str. 30. Prim. A. Bebel: Charles Fourier, Stuttgart 1880, Dietz-Verlag; Fourier: Textes choisis par Félix Armand, Editions sociales, Paris 1955.

zovih»: Aljoša Karamazov gre po nasvetu starca Zosime v svet, med ljudi, kjer se iz vase zamaknjenega krščanskega mistika spremeni v političnega revolucionarja. Roman bi se naj zaključil z Aljoševo usmrtnitvijo. Aljoša umre kot politični revolucionar s svitom revolucionarne slave.

To izredno zanimivo in pomembno izpričilo so doslej veliko premalo upoštevali pri ocenjevanju političnega in osebnega svetovnega nazora Dostojevskega, saj dovolj jasno zavrača, da ni bil po svojem prepričanju ne to, za kar ga je imela desnica, niti to, kar mu je očitala skrajna levica. Če je hotel napraviti iz vernega Aljoše političnega revolucionarja, ki ga carska oblast naposled usmrti zaradi njegovih revolucionarnih idej in dejanj, potlej se je tudi v notranjosti Dostojevskega tja do smrti skrivalo nekaj, česar dotlej ni mogel in ni smel izpovedati, marveč je zaupal le enemu izmed svojih najbližjih tovarišev. Nedvomno je, da je Dostojevski spoznal, da vodijo razmere v poostren politični boj, kateremu se posveti tudi Aljoša. Po tem sicer skromnem podatku je videti, da je skušal poleg podobe nihilista Ivana Karamazova ustvariti v nadaljevanju romana z Aljoševim razvojem svojo, tako rekoč idealno podobo revolucionarja, v kateri bi se nič manj ne izpovedoval, kakor se je v Razkolnikovu, v Šatovu ali Stavroginu ali Ivanu Karamazovu in drugih. Smelo trdim, da se je hotel revolucionar iz kluba petraševcev in Durova dokončno razjasniti in izpovedati tudi svojo revolucionarnost in s tem tudi omejiti in določiti tisto konservativnost, ki so mu jo očitali že takrat, še bolj pa pozneje. Dostojevski ni iskal vse svoje življenje le kakšne zgolj osebne poti iz kaosa razmer, marveč je to pot iskal kljub svojemu individualizmu tudi za svoje ljudstvo, pot, ki bi bila zanj primerna in mogoča. Tudi on je kakor mnogi drugi iskal rusko pot v odrešilne razmere in kot mislecpisatelj svojega časa ni mogel mimo socializma, naj si je nekatere njegove takratne značilnosti še tako odklanjal.

Zato bi naj šel tudi njegov Aljoša Karamazov naposled v svet, ven iz samostanskih zidov, med ljudstvo (hoja med ljudstvo), da bi ga do-dobra spoznal, ga razsvetljeval in bodril in zanj umrl kot politični mučenik. Ta Aljoševa pot bi bila v resnici nekakšen revolucionarni pasijon, ki ga je skušal pozneje po svoje ustvariti tudi Tolstoj z romanom »Vstajenje«. Čeprav zaključnega dela »Bratov Karamazovih« Dostojevski ni mogel več napisati, ker ga je prehitela smrt, je krivično pri oceni njegovih nazorov pa tudi njegovega celotnega dela, če te namere, ki bi jo bil izvršil z vso zanj tako značilno stvariteljsko strastjo in močjo, ne upoštevamo.

Nemara sploh ni pisatelja v svetovni književnosti, v čigar delih in nazorih bi ne bilo toliko nasprotij kakor pri Dostojevskem. Vse življenje

je mukoma iskal harmonijo in vse življenje je bil razpet med dvome. Tudi zato je toliko dialektike v njegovih delih, toliko nasprotujočih si sil, ki se zdaj privlačujejo, zdaj si nasprotujejo. Zaradi tega tudi nikoli ne mirujejo. Pekel nemira in gibanja različnih nasprotujočih si sil je nosil Dostojevski vse življenje v sebi, kajti kakor hitro je v kaj zaveroval, je že tudi podvomil v to. V vsaki smeri je šel do skrajnosti, do dna, in ko je mislil, da je prišel na konec poti, ga je zagrabilo iz nasprotne smeri. Takšna je bila njegova natura in takšne so bile tudi razmere, v katerih je živel, kajti kaj je doba njegovega življenja drugega kakor boj raznih nasprotujočih si družbenih sil: starih, ki kar tako niso hotele odmrtni, marveč so se celo krčevito držale ruskega sveta, in novih, ki so se z raznih plati zaganjale vanje, a niso mogle uspeti prej ko šele v Oktobrski revoluciji — šestintrideset let po smrti Dostojevskega.

Tudi Tolstoj je značilen odraz in izraz tega družbenega boja in vendar je med njim in Dostojevskim zelo velika razlika. Tolstoj je ukoreninjen v svojem plemiško-fevdalnem svetu, ki ga sicer ruši in razkrajja (kot pisatelj in kot mislec), toda v delu tega sveta, v ruskem kmetu, svojem tlačanu in podaniku, je našel trdno osnovo in se tudi s svojimi socialno-uporniškimi idejami, ki imajo prav tako svojstveno socialistično-utopistično obliko in vsebino, naslonil nanj. Dostojevski pa je plemiški deklasiranec, človek mesta in njegove civilizacije, meščanski intelektualec, ki se je znašel sredi med borečima se družbenima taboroma, ko je prišel iz kátorge, kamor so ga vrgli, ker je bil za socializem in revolucijo. Proletariata kot razreda in nosilca socialistične revolucije si tam še ni mogel odkriti, saj je bil komaj v malo vidnem zarodku, ki je imel močan lumpenproletarski, bosjaški značaj. V »Zapiskih iz mrtvega doma« ga je Dostojevski prvi upodabljal, Gorkega »Na dnu« je le in že dramatski epilog tega bosjaškega sveta. Dostojevski ni takšne vrste spreobrnjenec, kakor so mislili in kakor se na prvi videz zdi komu še danes. Dvojniki je po idejah in v delu, zdaj čisto razcepljen, zdaj le razpet med različne skrajnosti svojega duha, svojih mučnih iskanj in bojov, ki pa niso le izraz njegovega osebnega jaza, marveč hkrati stanja v družbi, ki ni bila nič manj bolna kot on. Zato je veliko premalo, če se dajejo o njegovi bolezni le medicinske diagnoze, ker so potrebne tudi sociološke. Če je imel res padavico, ni bila to le običajna epilepsija, kar dvomi tudi dr. Freud v svoji študiji »Dostojevski in očetomor«,^{*} marveč je imela v nekem višjem smislu tudi nekje svoje precej usodne izvore v družbi

* Dr. S. Freud: Dostojevski und die Vätertötung v uvodu h knjigi »Die Urgestalt der Brüder Karamasov«, Riper-Verlag 1928.

in ne le v njegovi telesni in duševni konstituciji, kajti tudi takratna ruska pa tudi človeška družba sploh je že trpela na hudi padavici. Ta bolezen je nekoč veljala v ljudski veri za božjo in odtod tudi njeno drugo ime — božjast, ker se je zdela videnje z nečim nadnaravnim in božjastnikovi prividi bi naj bili celo pogovori z Bogom. V njih se je človeku-božjastniku odkrilo nekaj, česar drugim ni dano. Bogois kateljstvo, ki je mučno zaposljevalo Dostojevskega vse življenje — bilo je celo njegova silna strast in nuja, se začne v ruski literaturi že pri Čaadajevju in Gogolju. Gogoljeva zadnja knjiga »Pisma prijateljem«, ki so razodela tragično njegovo spremembo, so izzvala umirajočega Belinskega h klasičnemu njegovemu javnemu pismu Gogolju, ki je revolucioniralo takratno mladino. Mladi Dostojevski, ki je veljal po nekaterih poročilih za izvrstnega bralca, ga je bral v krogu povečini mladih, nadebudnih revolucionarjev, kar se mu je v sodni preiskavi tudi štelo za zločin. Bral je nekaj, kar je bilo tudi že kritika njegovega poznejšega bogois kateljstva, kajti v mračnem ruskem svetu še dolgo ni bilo mogoče tako naglo razsvetljevati, kakor je mislil Belinski.

Dostojevskega pogled na življenje je bil že od vsega početka etično in socialno analitičen ter kritičen. Že pisatelja začetnika so vznemirjale krivične razmere v družbi. Nič čudnega torej ni, če je dal svojemu prvemu delu naslov »Bedni ljudje«. Prav tako pa je razumljivo, da je njegov prvenec, v katerem je precej socialnega sentimentalizma, ki se začne v ruski literaturi že pri Karamzinovi »Ubogi Lizi«, navdušil Belinskega, ki se je začel nekaj let prej razvijati iz hegelijskega larpurlarista v kritika in esteta socialno-kritične (deloma materialistične) in idejne smeri. Pozdravil je z navdušenjem »Bedne ljudi« Dostojevskega in vzkliknil: »Rodil se je drugi Gogolj.« To je pomenilo zelo veliko, saj je bil Gogolj po smrti Puškina in Lermontova osrednja osebnost takratne ruske književnosti. Povsem logično je bilo, da je pisec »Bednih ljudi« prišel v stik z napredno, revolucionarno intelektualno družbo Petraševskega in Durova, čeprav ta dva nista pomenila — gledano s sedanjega vidika — toliko kolikor Belinski, ki je osrednja napredna osebnost tiste dobe. Čeprav se je Belinski ukvarjal predvsem z literarno kritiko in teorijo, vendar njegova idejna usmerjenost marsikje presega literarni okvir, saj je v svojem delu izpovedoval in oznanjal misli, ki so bile pomembne tako za filozofijo in sociologijo kakor sploh za nov svetovni nazor, ki ga je iskala in si ga skušala ustvariti vsaj že od dekabristov dalje takratna napredna ruska inteligenca v boju z zaostalimi in mračnjaškimi razmerami. Gribojedova »Gorje pametnemu«, Gogoljeve »Mrtve duše«, »Bedni ljudje« Dostojevskega in »Lovčevi zapiski« Turgenjeva

so skupaj dovolj nazorna in vsestranska podoba razmer in življenja tiste dobe.

Belinski se je usmerjal v materializem in ateizem, toda delj od Feuerbacha in Straussa tudi on ni mogel priti, ker je prej na sušici umrl. V zamudnih ruskih razmerah je bilo takrat sploh težko priti delj. Zato so se vsi ustavljali pri utopičnem socializmu, ki je takrat prevladoval v raznih idealističnih in materialističnih inačicah v vsem naprednem svetu, kar je pred izidom Engelsovega in Marxovega Komunističnega manifesta in pred revolucijo leta 1848 razumljivo. Šele Černiševski je napravil močan korak naprej.

Večina utopičnih socialistov-idealstov se je pri svojih socialno reformatorskih in revolucionarnih idejah naslanjala na evangelij in na nekatere komunistične ideje praksičanstva. Tako tudi Charles Fourier, ki bi naj bil glavni socialistično-utopistični ideolog pisatelja »Bednih ljudi«. Fourier ni v svoji socialno-reformatorski teoriji posvetil le velike pozornosti krščanstvu, marveč celo cerkvi in duhovništvu, čeprav se je skušal pri tem omejiti in nasloniti ta del svojih nazorov na praksičanstvo oziroma na evangelijsko krščanstvo. Tako Dostojevski kakor Tolstoj sta v svojih nazorih to še ostreje poudarjala kot Fourier, čeprav je Dostojevski vse življenje oznanjal neko precej nenavadno sožitje z oficialno cerkvijo in državno oblastjo. Toda tudi to je bilo v skladu z utopističnim socializmom Charlesa Fouriera, ki ni imel namena kapitalistično družbo odpraviti, marveč jo le socialistično reformirati in novo družbo ustvariti v okviru kapitalističnega reda.* V labirintih tega nasprotja, ki je bilo nujna posledica takšnega gledanja na družbo in njen razvoj, se je vse življenje gibal tudi Dostojevski, nihajoč med caristično, pravoslavno, kapitalistično fevdalno-meščansko družbo in svojevrstnim utopičnim socializmom, ki bi ga lahko imenovali po Dostojevskem tudi sanjaški socializem, kot imenuje Dostojevski marsikaterega mladega človeka iz svojega pokolenja — sanjača. Inačica takšnega sanjača, utopista-reformatorja je med drugimi tudi Razkolnikov, ki zaradi tega nujno doživi svoj zlom. Ta zlom ni le teza Dostojevskega, marveč nujnost, pogojena v

* A. Bebel pripominja k temu delu Fourierovih nazorov, ki so v nasprotju z brezbožnimi idejami angleškega utopista-socialista Owena tole: »Sicer pa ni lahko ugotoviti, kje pri obstoječih nasprotjih nekega človeka prepričanje preneha in kje začenja prebrisanost, preračunljivost ali pa celo varanje. Dokaz za zadnje bo lahko najti, kjer so odkrita, groba in naravnostna nasprotja, pri Fourieru pa to ne bo lahko dokazati.« — Isto velja za Dostojevskega. A. Bebel: Charles Fourier, str. 237.

razmerah, v značaju in idejah Razkolnikova. Teza bi le mogla biti spreobrnitev Razkolnikova na koncu romana, toda še ta je orisana bolj simbolično in poklek Razkolnikova je predhodnik pokleka Nikite v Tolstojevi drami »Moč teme«. Ali ni značilno, da sta oba velika pisatelja tiste dobe idejno in etično podobno zaključevala dve pomembni svoji deli? Ali ne spodkopava to očitka teznosti? Ali morda vendarle niso bile takšne spreobrnitve, kakor jih doživita Razkolnikov in Nikita, nekje celo pogojene v družbi? Ali niso celo v skladu z nekaterimi smermi utopičnega socializma od Tomaža Mora do Charlesa Fouriera?

(Se nadaljuje.)

POMLADNI VETER

Anton Vodnik

Veter mi dišave nosi
in venomer troši
cvetje prebelo na prag.

Zdaj je lahneje zavel...
Plaho prisluhnem —
zrak zabrni od čebel.

Vse nekoga pričakuje.
Mar tvoja stopinja hiti
v moj hram,
ki le mrak ga obiskuje,
ko sem najbolj sam?

Na bregove višnjevo sneži.
Nenadoma še huje
mi v temno vêžo zadehti
prosojnih cvetlic kadilo.

Ko stopim skozi vrata,
me kot senco presvetli
jutranja svetloba zlata.

F. M. DOSTOJEVSKI

(Fragment ob petinsedemdesetletnici smrti)

Dr. Bratko Kreft

(Nadaljevanje)

Kljub kritični podobi, ki jo je o nihilističnem gibanju prikazal Dostojevski v »Besih«, ni nikoli prenehal razmišljovati o družbenih problemih in o socializmu. Treba je ločevati tisto, kar je v »Besih« zavračal ali celo zanikaval, od tistega, kar si je kot pozitivno predstavljal sam. Če bi bil na robiji in v pregnanstvu zares popolnoma pretrgal s svojimi socialističnimi idejami, čemu se je potlej še toliko ukvarjal s socialnim vprašanjem, s socialno politično etiko in socializmom? Z »Brati Karamazovi« ni hotel ustvariti le svojega glavnega umetniškega dela, marveč je nameraval v njem izpovedati tudi idejno vse tisto, kar je mislil, čutil in iskal vse življenje. Kakor je izpovedal Dante v »Božanski komediji« svoj svetovni nazor, tako je nameraval storiti isto Dostojevski v »Bratih Karamazovih.«

Tri leta pred smrtjo (1878), ko je že pisal svoj veliki tekst, je pisal kritiku Alekseju Suvorinu pismo, ki priča, da je nosil Dostojevski marsikakšno skrivnost v sebi in da ni prenehal misliti revolucionarno.

»Mnogo sem razmišljal o najinem zadnjem razgovoru in želel bi, da se tudi sedaj držim misli, ki so takrat prišle med nama do izraza. Govorila sva o najnenavadnejšem in najpretrsljivejšem pojavu ruskega življenja, o revolucionarnem gibanju, ki ogroža carja. Moje stališče do tega gibanja je dvostransko. V nobenem primeru ne osporavam veličine čustvovanja revolucionarjev, toda na drugi strani brezpogojno obsojam teroristična dejanja. Če si predstavljam, da bi na ulici prisluškoval pogovoru dveh ljudi, katerih eden pravi drugemu: 'Pravkar sem postavil peklenški stroj v carsko palačo!', moram iskreno priznati, da ne bi stekel v carsko palačo, da bi tam sporočil grozečo eksplozijo. Ne bi ju niti javil prvemu stražniku, četudi bi vedel, da nameravata storiti zločin. V bistvu ne bi storil tega nemara samo iz bojazni, da me razglasijo za denuncianta.

Predstavljam si, kako bi me zasliševali, spraševali, mogoče bi mi celo ponudili nagrado. Na drugi strani pa bi me mogli razglasiti za izdajalskega tovariša atentatorjev. Časopisi bi pisali, da je Dostojevski izdal atentatorje. Tega mi naši liberalno usmerjeni krogi ne bi odpustili nikoli. Do smrti bi me zaradi tega dražili. Rekli bi, da je zato policija tu, da preprečuje zločine. Marsikaj bi lahko rekel zoper vlado, toda ne smem,

ker je pri nas najglavnejše, da obdrži človek kolikor mogoče več zase. Zato tudi nihče ne ve, kaj mu je storiti v najtežjih položajih.

Psihologija revolucionarjev me silno zanima. Nameravam napisati nov roman, ki bi bil nadaljevanje »Bratov Karamazovih« in v katerem bi se rad ukvarjal s problemom revolucionarnega gibanja. Junak romana bo Aljoša Karamazov. Šel bo v samostan, ker išče resnico. Tudi revolucionarji iščejo na svoj način resnico. V tem iskanju resnice se torej skladajo revolucionarji in menihi. Naši revolucionarji imajo zares nekaj od krščanskih mučnikov iz zgodovine. Fanatični so in pripravljeni, da umrejo za svoje ideje. Ideja, da bi z novim družbenim redom človeštvo osrečili, je pri revolucionarjih najpomembnejša. Aljoša, človek, ki išče resnico, ne bo v romanu našel resnice v samostanu. Iskal jo bo naprej in naletel bo na nova pota, ki ga bodo na koncu konca pripeljala k fanatikom resnice, k revolucionarjem. Iz ljubezni do ideje bo šel Aljoša kot pravi Karamazov tako daleč, da bo izvršil političen zločin. V političnem zločinu vidi nujno dejanje, da se osreči človeštvo. Ali ni istega rekel tudi Razkolnikov, preden je šel ubit starko? Tudi pri njem je ideja gibalno zločina. Tako bo postal Aljoša, ki je le na videz omejen, a v resnici pobožen človek, v očeh družbe zločinec. Aljoša bo obsojen na smrt in umrl bo za svojo idejo mirno in srečno kot mučenik. Veliko sem premišljeval o tej stvari in moja vroča želja je, da napišem o tem roman.*

Če bi bil napisal ta roman (kot tretji del »Bratov Karamazovih«), bi dobila revolucionarna literatura nekaj edinstvenega, hkrati pa bi nam Dostojevski do mnogih podrobnosti razjasnil tudi tisti svoj svet, ki ga je po obsodbi moral skrbno čuvati, če je hotel živeti in ustvarjati. Bridko zvenijo v pismu besede, ko pravi, da je treba najpomembnejše misli obdržati zase in da zaradi tega nihče ne ve, kaj mu je storiti v najtežjih okoliščinah. Čeprav ni mogel tega dela več napisati, dasi je bila to njegova vroča želja, kakor pravi, je že to pismo dovolj prepričljiv dokaz, da se niti na smrt obsojeni in pozneje na robijo in v kazensko vojaško službo poslani Dostojevski ni izveneril idejam svoje mladosti, čeprav jih je moral skrivati. V bistvu so ostale v njem, le izkušnje, trpljenje in spoznanje v »mrtvem domu« in v življenju so jim dale drugo obliko, kolikor jih niso po svoje celo poglobile. Navedeno pismo to potrjuje, saj v njem primerja revolucionarje svojega časa s krščanskimi mučniki in Aljoša bi naj umrl v tem romanu »mirno in srečno kot mučenik«. To spominja na trenutke, ki jih je doživljal mladi Dostojevski, ko je stal že pred puškami ter pogumno in brez kesanja čakal na smrt. Nemara je s tem romanom hotel povedati vse tisto, česar dotlej ni smel niti mogel, a ne le

* Prim. Književnik, Zagreb 1951, str. 262—263.

zaradi vnanjih okoliščin, marveč tudi zaradi tega, ker je mogoče vse življenje iskal, kako bi ustvaril prepričevalno in po svoje idealno podobo revolucionarja, čigar značaj pa bi gotovo ne bil brez tragike in brez protislovij, saj je to spadalo k bistvom njegove ustvarjalne dialektike ter gledanja na človeka in svet. Videti je iz pisma, da si je to podobo v glavnih potezih odkril, saj je dovolj jasno začrtal Aljoševo pot in razvoj njegovega značaja od meniškega bogoiskatelja do političnega revolucionarja.

Nedvomno je na razvoj nazorov Dostojevskega poleg Fourierovih socialistično-utopističnih nauk in Schillerja v veliki meri vplivala tudi takrat zelo popularna francoska pisateljica George Sandova. Tudi Sandova je v nekaterih svojih delih odkrivala nasprotja in krivičnost obstoječe družbe, skušala pa je poseči tudi dejavno v boj za izboljšanje razmer, ne le kot pisateljica, marveč tudi kot državljanka.* Bila je izredno nemiren značaj, ki mu leposlovje samo ni zadoščalo. Vsekakor je George Sandova ena izmed najznamenitejših evropskih ženskih osebnosti 19. stoletja, saj je njen vpliv segal daleč čez meje Francije. Dostojevski jo je cenil kljub kritičnim pripombam, ki jih je napisal ob njeni smrti, kot mlad študent in pisatelj pa jo je oboževal kakor marsikdo v tistem času. Bila je ženski »enfant terrible« v literaturi in družbi. Tudi njo so vznemirjale in mikale razne socialistično-utopistične ideje, ki jih je tudi povezovala z evangelijskim praktičnim komunizmom. Nič čudnega ni, če se je mladi Dostojevski zagledal v njene spise, saj je marsikaj tega, kar je Fourier oznanjal v svojih spisih sociološko, etično in politično, mogel najti Dostojevski v njenih delih prikazano v literarni obliki. Roman »Jean« je imel Dostojevski za njeno najboljše delo, nekatere osebe in zgodba v romanu »Spiridion« pa v marsičem spominjajo na »Brate Karamazove«. Dostojevski je sevé proniknil globlje in svoj roman izoblikoval v umetnino shakespearske ravni.

Tudi vero, da je človek kljub številnim negativnim lastnostim po naravi vendarle dober, da je v vsakem vsaj iskrica svetlobe, je mogel Dostojevski najti že pri Fourieru, saj je bil ta celo mnenja, da je mogoče v določenih, pravilno in smotrno organiziranih družbenih razmerah vsako človeško strast pozitivno usmeriti in izkoristiti. Nekaj podobnega je trdil že omenjeni angleški utopist socialist Robert Owen, ki je bil prepričan, da je človek takšen, kakršno je njegovo okolje, pogoji življenja, predvsem pa je odvisen od vzgoje. Sicer pa, ali nista te misli prevzela tudi

* Prim. Jean Larnac: *George Sand révolutionnaire*, Edition Hier et Aujourd'hui, Paris 1947, predvsem IV. poglavje »Socialiste« (od str. 51—65) in naslednje pod naslovom »A l'action« (od str. 67—93).

Marx in Engels, le da sta jo materialistično-dialektično utemeljila in jo skušala spraviti v sklad z realnim, materialnim svetom, ki ga je treba družbeno-materialno tako organizirati, da bodo med ljudmi človeške razmere? Ne sme se pozabiti, da je znanstveni, na dialektičnem in zgodovinskem materializmu osnovani socializem prevzel marsikatero pozitivno stran utopičnega socializma prav tako, kakor je materialistično »preoblikoval« Heglovo dialektiko.

Dostojevski se je zanimal tudi za Heglovo filozofijo, kar je za pisatelja, ki ne upodablja le strasti človeških čustev, marveč tudi ljudi s strastmi misli in idej, popolnoma razumljivo. Dostojevski spada med tiste pisatelje v svetovni književnosti, ki so prišli do prepričanja, da nista ljubezen in glad pglavitni človeški strasti, ki se zdita mnogim tudi edini elementarni, marveč da je v nekih človeških značajih prav tako elementarna strast po ideji, po miselnem in ne le čustvenem izživljanju. Razkolnikov in Ivan Karamazov sta tipa takšnih miselno-strastnih ljudi, ki skušata vse premisliti in premozgati, hkrati pa preizkušata svoja miselna dognanja z dejanji. Ti poskusi so podobni poskusom v kemičnem ali fizikalnem laboratoriju, tu pa je ta laboratorij človek sam, ki je hkrati objekt in subjekt tega alkimističnega in včasih že kar diaboličnega eksperimentiranja. Tako je Dostojevski čisto po svoje pojmoval teorijo o eksperimentalnem romanu, ki jo je na zahodu ustvaril Zola.

Zato ni nič čudnega, če pride med eksperimentalnim procesom do tako dramatičnih spopadov in nasprotij, lahko bi celo rekel: do psihičnih eksplozij, ki so v delih Dostojevskega tako pogoste. Kajti kaj naredi Razkolnikov drugega kot eksperiment? In Ivan Karamazov, ki posredno povzroči umor svojega očeta, saj ubije očeta njegov po polbrat, ki je — lahko bi skoraj rekel — eksperimentalni proizvod njegovih teorij in sugestije? In Kirilov v »Besih« s svojo teorijo o samomoru? To niso le blazni, patološki ljudje, kakor pravijo, marveč ljudje z nenavadnim intelektom, ki fanatično iščejo idejo — resnico o biti in ne biti, ki se pogrezajo v globine človeškega sveta in duha in ki skušajo vse premozgati, da bi jim ne ušla nobena skrivnost, noben kotiček brezna, noben blodnjak, kar jih je v človekovem notranjem in vnanjem svetu. Dostojevski je grebel in kopal po tem svetu kot rudar in se kot potapljač spuščal v podmorske njegove globine, sveteč si z lučjo svojega pronicavega, analitskega duha. Ta luč je bila genij njegovega talenta. Že predavnimi leti sem slišal legendo o tem: Ko je stal Dostojevski pred puškami, je za hip — smrt je stala že tik njega — pogledal v predsmrtni grozi na drugi svet, ker so se mu oči že obrnile tja, in povrnjen na ta svet je odtlej videl vse tisto, česar ni dotlej mogel nihče niti videti niti vedeti o človeški duši, o človeku sploh, zato ker je imel od tistega hipa

dalje dvojne oči. Legenda, ki pa ni brez zrna, kajti tistih nekaj minut, ko je čakal na usmrnitev, ga je pretreslo do dna. Doživetje je bilo tako močno, da se je za vse življenje globoko vtisnilo v njegov spomin, v njegovo dušo in značaj, kakor da bi bil res v enem izmed tistih hipov — ujel trenutek večnosti in vsaj atom skrivnosti bitja in ne bitja. To doživetje je bilo za njegovo kontemplativno naturo usodno, kajti odtelej je bila vse življenje njegova duševnost razpeta med realni in irealni, lahko rečemo tudi iracionalni svet, ki pa ga je kot umetnik (ne le kot psiholog) v svojem pisateljskem delu skušal prikazati kot realni, čeprav notranji, a vendarle tvorni svet. Ta sicer ni zmeraj v skladu z vnanjim stvarnim svetom, toda zaradi tega še ni iracionalno že metafizično. To tragično neskladje, ki je staro, kolikor je stara človeška razmišljujoča in po sebi in svetu greboča zavest, je našlo v njem enega najmočnejših umetniških upodabljalcev novejšega časa, brez katerega si danes svetovne književnosti sploh ni mogoče predstavljati, zlasti pa ne moderne, saj se je vse tja do Prousta, Faulknerja, Sartra, Camusa ter še mnogih drugih večjih ali manjših pisateljev učilo in črpalo pri njem, ki je genialni početnik in izvirnik te književnosti.

Čeprav je minilo že petinsedemdeset let od smrti Dostojevskega, še zmeraj ni objavljena vsa njegova literarna zapuščina, da bi mogel literarni zgodovinar kot poslednji kritik in portretist na osnovi analize celotnega njegovega opusa ustvariti kolikor mogoče zaključeno podobo Dostojevskega človeka, ustvarjalca in misleca. Vendar v glavnem zadošča že to, kar je objavljeno doslej, kajti bistvene spremembe na osnovi novih odkritij si je težko zamisliti, pač pa je potrebna natančna revizija nekaterih dosedanjih analiz in mnenj. K takšni reviziji z napredne strani so že pristopili nekateri raziskovalci in označevalci dela Dostojevskega kakor so Lukács, Kirpotin in Dolinin. Njih analiza in oznaka idej Dostojevskega, zlasti pa ugotovitve zadnjih dveh, se v bistvu razlikujejo od trditev, ki jih je postavil V. V. Jermilov v sestavku »Zoper reakcionarne ideje v delu F. M. Dostojevskega.«* Značilno za omenjeni sestavek V. V. Jermilova ni le to, da napada leta 1948 profesorja Kirpotina in Dolinina, marveč da se javno opravičuje za »zmote«, ki jih je objavil o Dostojevskem v časopisu »Literatura i iskusstvo« 5. septembra 1942. Po znanem običaju jih tudi preklicuje, ker je v njih trdil nekaj podobnega kot Kirpotin in Dolinin, ki sta oba v svojih razpravah** dokazovala,

* V. V. Ermilov: Protiv reakcionnyh idej v tvorčestve F. M. Dostoevskogo. Izdateljstvo »Pravda«, Moskva 1948 g.

** Leta 1947 so izšle tri študije o Dostojevskem, in sicer dve od profesorja V. Kirpotina: »F. M. Dostojevski« in »Mladi Dostojevski«, A. Dolinin pa je izdal

da je Dostojevski do smrti v marsičem mislil kot utopistični socialist in da ga je treba prav tako kot druge šteti med predhodnike modernega socializma in Oktobrske revolucije. Leta 1942, ko je bilo treba mobilizirati vse pozitivne patriotske sile v boju zoper fašizem in nacizem, ki sta gromovito in grozljivo trkala že na vrata Moskve in Leningrada, je Jermilov »odkril«, da ni bil Dostojevski le velik ruski patriot, marveč narodni in moralni vzgojitelj, humanist in tako rekoč »antifašist«. Razkrinkaval je preroško ničejansko moralo in nacistično nehumanost. »Besje« so celo preroško delo o »političnih gangsterjih«, kakršni so tudi nacionalni socialisti. Jermilov se je ustavil le pri njegovi religioznosti, ki pa je pač izraz protislovij Dostojevskega. Tako je takrat celo »Bese« pozitivno ocenil.* Vsekakor je bil bliže resnici, kakor v sestavku leta 1948, ko je vse preklinal in napadel še Kirpotina in Dolinina. Pomembno, v nekem smislu usodno vlogo ima kritika, ki jo je izrekel Lenin v pismu Maksimu Gorkemu, ko so malo pred prvo svetovno vojno hoteli uprizoriti v moskovskem Umetniškem gledališču Stanislavskega in Dančenka (Hudožestveniki) dramatizacijo »Besov«, pozneje pa »Brate Karamazove«. Uprizoritev »Besov« je hotela reakcija izkoristiti v svoje protirevolucionarne namene. Zato bi bila predstava »Besov« v času, ko se je razredni boj zaostрил, zares izraz slabe repertoarne politike sicer naprednega gledališča. V tem smislu je javno protestiral zoper to namero tudi M. Gorki, vendar se je Leninu zdela njegova izjava premalo jasna in odločna, kar zadeva odklonitev »bogoiskateljstva**. Gorki je bil zmeraj oster kritik Dostojevskega, čeprav niti on niti Lenin nista nikoli zanikala njegove genialnosti, videla pa sta v njem »bolnega, okrutnega genija« — oznako, ki so jo dali Dostojevskemu menda že v osemdesetih letih. Gorki ga je imenoval celo »zli genij« v svojih dveh sestavkih o karamazovščini***. Na kongresu sovjetskih pisateljev leta 1934 pa je kljub vsem

študijo »V ustvarjalnem laboratoriju Dostojevskega«. Zaradi napada in »kesa« Jermilova sta bržkone zginili s knjižnega trga, ker ju ni bilo mogoče nikjer dobiti, toda njih bistvo in trditve je mogoče dovolj jasno razbrati iz sestavka Jermilova iz leta 1948. — Prim. še L. Rozenbljum: Roman F. M. Dostoevskogo »Unižennye i oskorblennye«, Moskva 1955 (spremna beseda k novi izdaji tega romana); B. Rjurikov: O romane »Prestuplenie i nakazanie«, Moskva 1955 (spremna beseda).

* Prim. Gleb Struve: Histoire de la littérature soviétique, Editions du Chêne, Paris 1946, str. 307—308.

** Prim. V. I. Lenin: Pisma Gorkemu. Cankarjeva založba v Ljubljani, 1946, str. 63—69; v treh pismih (november — december leta 1913) polemizira Lenin z Gorkim o bogoiskateljstvu v zvezi z nameravano uprizoritvijo »Besov« Dostojevskega.

*** »O karamazovščini« in »Ešče o karamazovščini« v zborniku M. Gorkij: O literature, Sovetskij pisatelj, Moskva 1955, str. 151—160.

pridržkom dejal, da spada Dostojevski v vrsto tako velikih pisateljev, kakor so Shakespeare, Cervantes, Rousseau in Goethe. »Genialnost Dostojevskega je nesporna. Po stvariteljski sili je njegov talent nemara enak samo Shakespeareu.* Lenin je zmeraj mislil predvsem politično in ne umetniško. Večkrat je celo poudaril, da se na umetniškem področju nima za odločilnega strokovnjaka. Celo v primeru Majakovskega, ki je dal svojo muzo v službo revolucije, je dejal Lenin, da ima rajši Puškina, čeprav je pohvalil pesem »Sestankarji«, toda tudi to predvsem iz politično-vzgojnih razlogov. Zato je težko razumeti, kako so mogli po Lenini smrti vnesti med njegove izjave o leposlovju tudi znani sestavek o »partijnosti literature«, ko se nikoli ni nanašal na umetnost in leposlovje, marveč zmeraj le na strankino politično-publicistično, vzgojno in agitacijsko literaturo. Z leposlovjem nima nobene zveze in pomeni za Lenina naravnost žaljivo podtikavanje in ponarejanje, ki jih je žal več zakrivil literarno-komolčarski birokratizem in ki tudi Dostojevskemu noče priznati tega, kar mu gre. Čeprav je Lenin ostro kritiziral in zavračal nekatere ideje Dostojevskega, je prav tako kakor Gorki priznaval, da je »Dostojevski zares genialen pisatelj, ki je odkrival bolne strani družbe svojega časa, da je v njegovih delih mnogo nasprotij in prelomov, toda hkrati so v njih žive podobe resničnosti.**

»Besi« so kritična podoba revolucionarjev, kakršni po njegovem naziranju ne smejo biti. Čeprav je Dostojevski javno tajil, da bi bil vzel neposredno za osnovo svojega romana proces zoper bakuninovsko-anarhistično skupino Nečajeva, se vendarle v »Besih« marsikaj sklada z njo, seveda bolj po bistvu kakor pa v podrobnostih vseh dogodkov in oseb. Nečajevsko anarhistično-revolucionarno gibanje nihilistov-socialistov je moralo biti v marsičem podobno miselnosti in ljudem iz kroga Butaševiča-Petraševskega in Durova. Dostojevski je celo sodeloval, podobno kot Šatov v »Besih«, pri pripravah za ustanovitev ilegalne tiskarne, kar priča, da je bil vendarle močno in aktivno povezan z revolucionarnim gibanjem peterburške inteligence proti koncu štiridesetih let, čeprav je moral imeti o tem in onem že svoje mnenje in je marsikaj sprejemal kritično. Z Belinskim se gotovo nista razšla le zaradi romana »Dvojnik«, kakor se rado trdi, da bi se poveljevala revolucionarnost Belinskega, revolucionarnost Dostojevskega pa zmanjševala. Upravičeno pa je celo domnevati, da se sploh nista razšla, da sta le imela o tem in onem različno mnenje, kajti kako bi sicer ravno Dostojevski glasno bral njegovo pismo Gogolju v klubu revolucionarnih demokratov, če bi bila postala

* Prim. Oktjabr, 1956, št. 1, str. 157.

** Ibid., str. 156—157.

po »Dvojniku« takšna nasprotnika? V vseh glavah je takrat vrelo in ni pretirano rečeno, da je v vsaki glavi gorela različna revolucionarna misel. Belinski ni bil pri vseh svojih socialističnih idejah nič manj individualist kakor Dostojevski, čeprav je ta nemara bolj odkrito in odločno branil individualizem. Tudi nasprotje med razmerjem posameznika in družbe je nosil Dostojevski vse življenje v sebi, in to nič manj razpeto med skrajnosti kakor druga vprašanja. Bil je človek skrajnosti, ki se je vse življenje pehal, da bi te skrajnosti združil v harmonijo. Našel pa je ni nikoli, le upal jo je najti proti koncu življenja, kajti čemu bi sicer odmeril v nadaljevanju »Bratov Karamazovih« Aljoši takšno vlogo in razvoj, kakor ju je začrtal v pismu Strahovu?

Res je: Dostojevskega ni mogoče šteti ne med lahke niti prijetne pisatelje, ker je v svojem iskanju in upodabljanju resnice o človeku naj bo te ali one zvrsti neprizanesljiv, hujši in strastnejši ko sam Zola. Skušal je odkriti zakone narave, kakor pogosto govori, ki določajo življenje posamezniku, narodu in družbi. »Kaj more biti bolj fantastično in presenetljivo od resničnosti?« vzklika v Pisateljevem dnevniku. Kot preiskovalni sodnik je pretresal, iskal in odkrival skrivnosti življenja, ki jih drugi niso niti od daleč opazili, in pri tem iskanju in razčlenjevanju našel, da je večkrat skrita resničnost življenja in ljudi bolj fantastična kakor tisto, kar bi si mogla izmisliti pisateljeva fantazija. Čeprav je na eni strani veroval v človeka kot »božji stvor«, še bolj pa se *trudil*, da bi veroval vanj in v njegove dobre strani, ni na drugi strani z nič manjšo strastjo in brezobzirnostjo odkrival njegovih temin in prepadov, ki se velikokrat skrivajo v njem. Za tiste čase je bila ta pisateljska strast v Rusiji pa tudi v Evropi precej drzna, a tudi še pozneje in je naposled še danes kljub temu, da so se ponekod možnosti razširile, s čimer pa ni rečeno, da ne zadenejo na čeri in skale, ki jih ovirajo ali pa celo onemogočajo. Pisati in umetniško oblikovati resnico je še zmeraj težko, ker si jo človek nerad prizna, četudi si jo odkrije, kaj šele, če mu jo kdo zabrusi v obraz, kakor je to storil Dostojevski skoraj z vsakim svojim romanom. Oficialni, vase zaljubljeni, samovšečni družbi je rad povedal, da to ljubo, poveljčano in božje bitje — človek ni tako dobro, kakor je videti, kakor se oznanja in kakor bi samo rado bilo. Če bi se mogla zmeraj in povsod povedati poslednja resnica, bi bilo marsikaj čudnega, skoraj neverjetnega. O tej poslednji resnici govori tudi knez Valkovski v »Ponižanih in razžaljenih«. Če bi vsakdo izmed nas, pravi, povedal vse, kar je v njem, če bi ne povedal le tega, kar se boji povedati svojim najbližjim, marveč tudi tisto, česar si včasih ne upa priznati niti samemu sebi, bi na svetu nastal takšen smrad, da bi se vse dušilo. V teh besedah je v nekem smislu označil Dostojevski svoj naturalizem, ki se ni ustrašil

opisati niti Stavroginovega zločina nad nedoletno deklico niti dejstva, da je stari gospod Karamazov tako rekoč za stavo spočel sina (Smerdjakova) z zavrženo beračico, niti ni mogel zamolčati bridke resnice o velikem inkvizitorju in nazareškem tesarju, ki je mislil, da je svet že odrešil.

V sklopu celotnega njegovega umetniškega nazora je tudi treba razumeti besede, ki jih je zapisal tistim takratnim socialistom, ki so ljudi preveč »idealizirali«: »...Razumljivo je, da tiči zlo v človeku globlje, kakor si predstavljajo zdravniki-socialisti, da v nobenem družbenem sestavu ne izbegnete zlu, ker ostane človeška duša ista, ker izhajata nenormalnost in greh iz nje same.« (Pisateljev dnevnik.) To je skepticizem in pesimizem Dostojevskega, ki mu ga je mogoče prav tako očitati, kakor so ga nekoč nekateri očitali Cankarju in Krleži, češ da prikazujeta le mračne in težke strani življenja, svetlih pa ne vidita. Prav tako kakor Cankar, ki je odločno zavrgel očitke in jasno povedal, zakaj riše »noč tako temno in strašno«, bi mogel odgovoriti tudi Dostojevski, ki je ustvarjal svoja dela in junake z globoko etično in socialno odgovornostjo in gorečnostjo. Pri oceni njegovega umetniškega dela ne gre za to, katere ideje in kateri njegovi junaki so napredni in katere misli nazadnjaške in zmotne, marveč koliko so elementarno zrasle z ljudmi in njih značaji. V tem pa ni nič manjši mojster kot so Dante, Shakespeare ali Goethe. Videl je v človeku čutno in misleče bitje in prikazoval to nasprotujočo si dvojnost v sintezi, ki se ji pravi človek, v njenih skrajnostih, da je s pomočjo teh ostrih kontrastov mogel bolj plastično in umetniško upodabljati svoje like. Ko je v govoru o Puškinu vzkliknil: »Pomiri se, ponosni človek!« ni mislil nič manj napredno kakor takratno zahodnoevropsko socialistično gibanje, ki se je še za Engelsovega življenja za določeno dobo odločilo za evlucijsko pot. Tudi ideje so v trajnem gibanju in razvijanju, kar so v našem času ponovno izpričala tudi zadnja leta od 1948. leta dalje.

Dostojevski ni bil le velik pripovednik in leposlovni ustvarjalec, marveč tudi umetnik — mislec. Marsikaj je v njegovih delih misleno časovnega, toda zmeraj je na dnu bistvo, ki živi čez svojo dobo, najsi je na zunaj okrog njega ovita še tako debela časovna skorja. Marsikje je artistično neurejen in razvlečen, ker ni utegnil do vseh podrobnosti izpiliti tudi oblike in zgradbe, saj mu je bila zmeraj gmotna stiska za petami. Zato si je tako zelo želel urejenih gmotnih razmer, kakor sta jih imela Tolstoj in Turgenjev, ki sta mogla ustvarjati v miru in brez skrbi za vsakdanji kruh. Dostojevski je bil res proletarec — književnik, kakor se je sam imenoval — podobno kot Cankar, ki je tudi zapisal, da je umetnik proletarec v meščanski suknji in pri tem mislil na sebe. Pravijo, da so ljudje šepetali o Danteju, če so ga srečali: »Glej, človek, ki je bil

v peklu!« O Dostojevskem je nekdo zapisal: »Glej, človek, ki je živel v peklu!« Lahko bi dostavili: ki je nosil pekel tudi v sebi, pekel nasprotij svojega časa in družbe na predvečer revolucije, katere se je zdaj bal, zdaj pa jo napovedoval. Ruski narod se je nacionalno začel formirati za vlade Petra Velikega in ta proces še v dobi Dostojevskega ni bil zaključen, saj se je fevdalizem zlomil šele 1861. leta s tako imenovano osvoboditvijo kmetov, smrtni udar pa mu je pravzaprav zadala šele Oktobrska revolucija, ker sta dotlej živela pod vladno carizma fevdalizem in kapitalizem v neki čudni, svojevrstni simbiozi, čeprav sta bila že oba družbeno bolna. Dostojevski je iskal kot socialist-utopist izhod iz osebnega in družbenega mučnega stanja ter si ustvarjal svojo inačico poti, kakor si je Tolstoj svojo. Uveljavila se ni niti ena niti druga, čeprav sta si v načelu »Ne upiraj se zlu!« zelo blizu, če že ne eno. Zelo različna pa sta si po značaju, saj je Dostojevski tipičen meščanski intelektuallec — nervčik, skoz in skoz razkrojen, a ne le razkrojen zaradi samega sebe, marveč dvojno razkrojen, ker se je vanj in v njegovo delo zagrizel tudi razkroj dobe in družbe, skupnosti in posameznika. Eno pa mu je bilo zmeraj sveto: ruski narod. Že Gogolj ga je simboliziral z rusko trojko, ki drvi po svetu. Dostojevski je kot videc to mesijanstvo* ruskega naroda še poglobil, razširil in še bolj idealiziral, čeprav je na drugi strani bolj kakor kateri koli ruski pisatelj razkril najtemnejše strani, ki so mogoče v ruskem človeku, toda tudi pri tem je šel tako daleč, da je naposled obstal pred golim človekom. V govoru o Puškinu pravi: »Biti cel Rus se pravi nemara le biti brat vseh ljudi, vsečlovek, če hočete.« To je bil njegov nacionalizem, njegov humanizem in utopični socializem, v katerem pa je bilo marsikaj tudi stvarnega in realnega kljub vsem protislovjem. Predvsem pa je bilo v Dostojevskem goreče hotenje — najti zase, za svoj narod in za človeštvo pot iz teme k luči — hotenje, ki je bilo prav tako v Tolstoju in v Gorkem, čeprav so si pot, po kateri je treba iti, predstavljali vsak po svoje. Vsi trije so tej ideji posvetili vse svoje umetniško in publicistično delo, najbolj pa se je mučil z njo in trpel zanjo Dostojevski.

* Prim. Walter Muschg: *Tragische Literaturgeschichte*, Francke Verlag, Bern 1953, str. 160—162.